

چالش‌ها و فرصت‌های نظام امامت – امت سایبری

دریافت: ۱۴۰۰/۶/۲۱ تأیید: ۱۴۰۰/۱۲/۱۰ سیدعلیرضا طباطبایی*
نرگس حشمتی**

چکیده

در عصر فضای مجازی، داعیه‌های فرامرزی اسلام و نیز افزایش عمق راه‌بردی آن امکان تحقق بیش‌تری یافته است. فضای مجازی، به عنوان فضایی واقعی، امتداد اجتماع انسانی در بستر فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات است. پرسش اصلی پژوهش این است که با قابلیت‌های ایجادشده در فضای مجازی مانند فشردگی مکان و زمان که امکان طرحی نو از این نظام سیاسی اصیل را در این فضا پدید آورده است، چالش‌ها و فرصت‌های چنین نظامی در فضای مجازی چیست و راه‌کارهای برون‌رفت از این چالش‌ها کدام است؟

این پژوهش، با روش توصیفی – تحلیلی و به‌کارگیری ابزار کتابخانه و اینترنت در جمع‌آوری اطلاعات، پس از تبیین امکان نظام امامت – امت سایبری، به فرصت‌ها و چالش‌های تشکیل این نوع نظام در فضای مجازی می‌پردازد و به چالش‌های نظری و عملی این موضوع با تأکید بر نقش محوری سازمان هم‌کاری اسلامی پاسخ می‌گوید.

برخی از چالش‌های این نظام در فضای مجازی عبارتند از: اختلاف در امامت سایبری، تعارض در اشکال حکومت ایده‌آل شیعه و اهل سنت، ناسازگاری نظام امامت – امت سایبری با نظام فعلی دولت – ملت در کشورهای اسلامی، حکمرانی فضای مجازی و گمنامی کاربران آن. رفع این چالش‌های نظری و عملی، فرصت‌های ارزش‌مندی در اختیار امت اسلامی قرار می‌دهد که شکوفایی فقه تقرب، فرصت‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی از شاخص‌ترین آن‌هاست.

واژگان کلیدی

امامت – امت، امت سایبری، دولت – ملت، فضای مجازی، سازمان هم‌کاری اسلامی

* دانش‌آموخته حوزه علمیه و عضو هیأت علمی دانشگاه علوم قضایی و خدمات اداری:

Tabatabaei@ujss.ac.ir

** کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث: heshmati.narges@yahoo.com

مقدمه

در عصر جدید که ساختار نظام بین‌المللی برآمده از نظم «وستفالی» به سبب انگیزه‌هایی چون افزایش تجارت، نیل به منافع رفاهی، افزایش قدرت چانه‌زنی در مسائل سیاسی، اقتصادی و فرهنگی و تأمین ملاحظات امنیتی، جای خود را به ساختارهای منطقه‌ای، فرامنطقه‌ای و جهانی می‌دهد، تأکید بر سرزمین‌های اسلامی منفک از هم و در قالب دولت - ملت، افزون بر ناسازگاری با مبانی دینی، منافع دولت‌ملت‌های اسلامی را بر نمی‌تابد و کم‌تحرکی در هم‌افزایی، هم‌گرایی و نظام‌سازی میان کشورهای مسلمان، زمینه‌استحاله آنان را در نظم نوین جهانی فراهم می‌سازد. مفروض بسیاری از مطالعات معطوف به جهانی شدن، ورود همه کشورها به دوران جدید و قرائت دوباره از مفاهیم نظم وستفالی و نظام بین‌الملل دولت‌محور است. برخی از پژوهش‌ها با تمسک به ایجاد تحول در روابط بین‌الملل و ظهور روابط فراملی و جهانی، پایان دولت - ملت در آینده نزدیک را نوید داده‌اند (ستوده، ۱۳۹۲، ص ۸۶). زیرا مرزهای سرزمینی، اعتباری است و ماهیت ذاتی ندارد و از آن‌جا که مورد پذیرش دولت‌ها قرار گرفته است، از اعتبار برخوردار شده و ممکن است در آینده شکل دیگری از ساختار نظام بین‌الملل پدیدار شود و محدوده مرزهای کنونی دگرگون گردد. ازاین‌رو، ارائه الگوهای جدیدی که قابل عملیاتی شدن باشد، بایسته است.

وحدت عقیدتی مهم‌ترین منبع نظام‌سازی و قدرت جهان اسلام است. ترسیم فضای مطالعاتی نو، روی‌کرد اثباتی به این منبع، آثار و پیامدهای سترگی برای انتقال از وضع موجود (دولت - ملت) به وضع مطلوب (امامت - امت) در عصر جهانی شدن دارد. گفتنی است، حتی سیاست‌مداران غیر مسلمان نیز به این عنصر بی‌نظیر توجه داشته‌اند. «چرچیل» - نخستین پیشنهاددهنده اتحادیه اروپا - بر اصول مسیحیت و اشتراکات فرهنگی به عنوان اساس اتحادیه اروپا تأکید کرده است (نقیب‌زاده، ۱۳۸۷، ص ۳۵).

با وضعیت موجود که متأثر از واقعیت‌های عینی و گذشته تاریخی کشورهای مسلمان است، بسیاری از محققان بر این باورند که متغیرهای متعدد ساختاری و رفتاری همواره مانع از شکل‌گیری هم‌گرایی پویا در جهان اسلام شده و سخن از هم‌گرایی کشورهای اسلامی و به طریق اولی تحت یک نظام درآوردن آنان، سخن از آرزوهاست و راه حل‌های پیشنهادشده، کلی‌گویی و غیر علمی است. در یک مطالعه اجمالی می‌توان گفت از همان آغاز طرح هم‌گرایی در جهان اسلام، طرح ایده‌آلیستی و کاملاً ذهنی، بدون توجه به مؤلفه‌های عینی آن بوده است. شاید بتوان گفت در طرح‌هایی که تا کنون در مورد جهان اسلام ارائه شده است، میان آرزو و هدف تفکیک نشده است. آرزو به معنای آمال و خواست یک جامعه است؛ در حالی که اهداف، چیزهایی است که جنبه عملیاتی یافته و فرد و جامعه برای رسیدن به آن برنامه‌ریزی و اقدام می‌کنند (سیف‌زاده، ۱۳۷۴، ص ۲۳۶).

گرچه تا کنون پژوهش‌های گوناگونی در موضوع نظام امامت - امت و یا وحدت امت اسلامی نگاشته شده است، اما در باره فرصت‌ها و چالش‌های نظام امامت - امت در فضای مجازی، پژوهشی سامان نیافته است.

در اهمیت نقش فضای مجازی برای احیای بنیادهای دینی، توجه به موضع مسیحیت کاتولیک حائز اهمیت است. واتیکان در دومین شورای خود در باره رسانه‌ها و نقش و مسؤولیت‌های آن‌ها در جامعه، رسانه‌ها را هدیه الهی و زمینه‌ساز اتحاد مردم قلمداد کرد. در این شورا گفته شد، کلیسا امروزه برای گسترش معنویت و تعالیم دینی، به‌طور اساسی نیازمند مطالعه، ارزیابی و استفاده صحیح از فن‌آوری ارتباطات است (باهنر، ۱۳۸۱، ش ۱۶، ص ۸۱).

نقش فضای واقعی نوپدیدی که در فرهنگ معاصر فارسی از آن به فضای مجازی تعبیر می‌شود، در نظام امامت - امت از دو جنبه قابلیت بررسی دارد: جنبه نخست، اتخاذ سیاست‌هایی در فضای مجازی به‌منظور استفاده از فرصت‌ها و رفع چالش‌های تحقق این نظام در فضای فیزیکی است و جنبه دوم که هدف این پژوهش است، بررسی فرصت‌ها و چالش‌های تحقق نظام امامت - امت سایبری است.

مفاهیم

با توجه به آن که تبیین فرصت‌ها و چالش‌های نظام امامت - امت سایبری، متوقف بر تبیین مفاهیمی؛ مانند امامت - امت، دولت - ملت، فضای سایبری و امت سایبری است، در این مقام به اختصار به تبیین این مفاهیم پرداخته می‌شود.

الف) نسبت‌سنجی مفهوم امامت - امت با دولت - ملت

دو نظام «امامت - امت» و «دولت - کشور» در وجود عناصری؛ مانند حکومت، حاکمیت و وجود قلمرو، مشترک‌اند و عمده تفاوت این دو نظام در عنصر تشکیل‌دهنده جمعیت آنهاست؛ یعنی ملت و امت.

ملت (Nation) یک واحد بزرگ انسانی است که یک فرهنگ و آگاهی مشترک عامل پیوند آن است. از این پیوند است که احساس تعلق به یک‌دیگر و احساس وحدت میان افراد متعلق به آن واحد پدید می‌آید. از ویژگی‌های هر ملت، اشغال یک قلمرو جغرافیایی مشترک است و احساس دل‌بستگی و وابستگی به سرزمین معین. پیوند مستقیم مفهوم ملت با دولت، موضوع تازه‌ای است که تاریخ آن از پیدایش ناسیونالیسم جدید فراتر نمی‌رود و مربوط به تحولات فکری و سیاسی و اجتماعی اروپا در دو سده اخیر است (آشوری، ۱۳۷۳، ص ۳۰۶-۳۰۷).

ملیت یا تابعیت (Nationality) بیان‌گر «رابطه قانونی به معنای عضویت در یک ملت یا دولت است. به طور کلی ملیت را «حق جدایی‌ناپذیر برای هر فرد بشری» شمرده‌اند. اعلامیه جهانی حقوق بشر (۱۹۴۸م) در ماده ۱۵ اعلام می‌دارد که:

هر کس حق داشتن ملیتی را دارد [و] هیچ‌کس را نمی‌توان خودسرانه از حق ملیتش محروم کرد.

ملت، پدیده‌ای است که محصول تحول و تطور تاریخی مغرب‌زمین است؛ بیش‌تر پژوهش‌گران، پیدایش آن را از تکوین بورژوازی و شکافتن پوسته فدرالیسم، در نتیجه انقلاب صنعتی می‌دانند که سبب حقوقی آن قرارداد وستفالیاست (نقیب زاده، ۱۳۸۷، ص ۸). در واقع قرارداد وستفالیانویید پایان صورت‌بندی (فرماسیون) امپراتوری‌های «چندملیتی» و «چندقومیتی» و شکل‌گیری واحدهای سیاسی بر اساس

ملیت و خصوصیات ملی را می‌داد. بدین ترتیب، صورت‌بندی سیاسی دوران مدرن پس از قرون وسطی دولت - ملت است. یعنی اگر شکل رایج حکومت در گذشته امپراتوری و تقسیم‌بندی‌های عقیدتی و دینی بود، در عصر مدرن، دولت‌های ملی محور است.

از تفاوت‌های بنیادین نظام سیاسی اسلام با مکاتب سیاسی و حقوقی امروزی، مرزبندی موجود میان «ملت» و «امت» است. «امت» به مجموعه‌ای از انسان‌ها اطلاق می‌گردد که هدف و مقصد واحدی آنان را گرد هم آورده باشد. مرز میان «امت‌ها» مرزی عقیدتی است. همه اشخاصی که بر محور توحید، نبوت و معاد متمرکز گشته‌اند، امت واحده اسلامی را تشکیل می‌دهند.

اسلام از این جهت که آیینی جاودانی و جهان‌شمول است و جامعه بشری را مخاطب خویش می‌داند، بدون توجه به مرزهای سرزمینی و تفاوت‌های نژادی، زبانی، ملی و فرهنگی از میان همه انسان‌ها مخاطبان خود را بر می‌گزیند و نام «امت واحده» (مؤمنون(۲۳): ۵۲) را بر پیروان خویش می‌نهد. این مفهوم به کلی با مفهوم شهروندی که افراد را به دولت حاکم در یک سرزمین معین مرتبط می‌سازد، متفاوت است. هر کس کم‌ترین آگاهی‌ای از درون‌مایه آیات قرآنی داشته باشد، تردیدی در جهان‌شمولی اسلام پیدا نخواهد کرد. طرح مسأله «امت» ارتباط مستقیمی با مسأله جهان‌شمولی دین اسلام دارد که در آیات فراوانی در قرآن بر آن تأکید شده است. خطابات قرآنی عام (نساء(۴): ۱۷۴ و بقره(۲): ۲۱) و هدف هدایت عمومی آن (آل عمران(۳): ۱۳۸؛ ابراهیم(۱۴): ۵۲ و جائیه(۴۵): ۲۰) بر جهان‌شمولی اسلام گواه است؛ چنان‌که اعلام رسالت جهانی پیامبر اعظم ﷺ (اعراف(۷): ۱۵۷؛ سبا(۳۴): ۲۸ و انبیا(۲۱): ۱۰۷) و پیام جهانی اسلام (انعام(۶): ۹۰ و قلم(۶۸): ۵۲) شاهد دیگری بر این جهان‌شمولی است. در این آیات، «ناس» و «عالمین» مورد خطاب‌اند.

نظام امامت - امت این‌گونه تعریف می‌شود که:

جامعه انسانی‌ای که همه افرادی که در یک هدف مشترکند، گرد هم آیند تا

بر اساس یک رهبری مشترک، به سوی ایده‌آل خویش حرکت کنند
(شریعتی، ۱۳۴۸، ص ۲۶-۲۷).

این نظام دارای سه ویژگی اساسی است: اشتراک در هدف، رفتن به سوی هدف و لزوم رهبری و هدایت مشترک. چون امت و امامت از ریشه‌ای واحدند، از درون مفهوم امت راهی به تعریف امامت باز می‌شود.

از معنای امت، امامت بیرون می‌آید، از لفظ آن نیز. بنابراین، امامت عبارت است از هدایت این امت، به آن هدف. از این نظر در خود اصطلاح وجوب و ضرورت امامت صددرصد نهفته است که در جامعه و در قبیله و در اجتماع و قوم و ناسیون نهفته نیست. امت بی امامت نمی‌شود (همان).

به دیگر سخن، مسلمانان زمانی امت واحده خواهند داشت که به لحاظ سیاسی، اقتصادی و نظامی متحد باشند و دارای حاکمیت مرکزی باشند که در مواجهه با مسائل، به آن قدرت مرکزی رجوع کنند. در این صورت است که می‌توان ادعا کرد، امت اسلامی با وحی الهی تطابق دارد (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۰، ص ۲۹۶).

بر اساس اصل ایده‌آل «دولت واحد جهانی اسلام» بر پایه «نظام امامت - امت» تمام معتقدان به دین اسلام باید تحت حاکمیت یک دولت مرکزی درآیند و گستره حکومت اسلامی به بلندای حضور امت اسلامی باشد. مرز بلاد اسلام با بلاد کفر را دامنه زیست‌بوم مسلمانان تعیین می‌کند، نه اختلاف زبانی یا وجود نا همواری‌های طبیعی و نه حتی مرزهای بین‌المللی. این الگو و جهت نقلی اسلامی دارد و با مقتضای ادله سمعی دین سازگار است و اخبار و روایاتی که بر وجوب وحدت امام حکم می‌کند، طبق اطلاق خود، این‌گونه تعدد امامت را نیز نفی می‌کند (منتظری، ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص ۴۱۹).

گرچه پس از رحلت پیامبر اعظم ﷺ این نظام در جایگاه واقعی قرار نگرفت، اما این نوع نظام با قرائت‌های مختلف فرق اسلامی در نظر و عمل تا سده نوزدهم وجود داشته است. با گسترش دامنه فتوحات اسلامی و افزایش جمعیت ساکن در قلمرو نظام امامت - امت، اعضای جامعه سیاسی اسلامی بر مبنای اسلام یا پیمان تشخیص داده

می‌شدند و ویژگی‌های قومی و زبانی و سرزمینی در آن‌ها تأثیری نداشت. این امر نه تنها نسبت به دوران وحدت خلافت، بلکه حتی نسبت به دوران خلافت‌های متعدد نیز صادق است (خلیلیان، ۱۳۶۶، ص ۱۳۹).

تنها پس از قرن نوزدهم و به طور مشخص از سال ۱۸۶۹ میلادی و تحت تأثیر حقوق اروپایی است که مفهوم تابعیت از ملاحظات مذهبی جدا شد و قوانین تابعیت بر اساس معیارهای زادگاه و اقامت‌گاه و بر مبنای قومیت و ملیت شکل می‌گیرد. در سده نوزدهم که استعمارگران به مسلمانان حمله کردند و با فروپاشی امت اسلامی باقی‌مانده در امپراتوری عثمانی و بر پایه نظم نوین ایجادشده از قرارداد وستفالی، نظام‌های متعدد دولت - ملت در بلاد مسلمانان پدید آمد. در نتیجه همین دگرذیسی قانونی است که از آن به بعد، مسلمان ایرانی مقیم عثمانی، به طور صریح، خارجی و بیگانه خوانده می‌شود (دانش‌پژوه، ۱۳۸۶، ص ۱۲۱).

بنابراین، ناسیونالیسم به اشکالی که امروزه دیده می‌شود، در مشرق‌زمین سابقه نداشته است. در حقیقت، در دنیای دولت - ملت‌ها، ناسیونالیسم به عنوان ایدئولوژی جای بسیاری از کارکردهای دین را می‌گیرد؛ به عنوان نظامی عقیدتی، جهان‌بینی خاصی که حاکی از برتری قومی مشخص است، به فرد القا می‌کند و با ایجاد مقدساتی چون پرچم، سرود ملی، احترامات نظامی، سمبل‌های قومی و مناسک دولتی و نظایر آن‌ها، برای خود دستگاهی شبه‌دینی به وجود می‌آورد و مناسک و احترامات مذکور، همانند تکالیف دینی، به صورت روزمره تلقین و تکرار می‌شوند (قاسمی، ۱۳۸۹، ش ۳، ص ۱۴۷-۱۳۱). بدین ترتیب، اعتقادات دینی به عقاید درجه دوم تنزل داده می‌شوند. حال آن‌که پیش از دولت - ملت‌ها، احساس هم‌پستگی بیش‌تر، ناشی از عقاید دین بود. به همین برهان است که امام خمینی ۱ فرمودند:

من مکرر عرض می‌کنم این ملی‌گرایی اساس بدبختی مسلمین است (امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۲۱، ص ۴۰۳).

این دیدگاه چنان میان مسلمانان بدیهی است که در اجلاس قاهره، در باره حقوق بشر اسلامی، ماده ۱۷ در موضوع تابعیت «به این دلیل که تابعیت به معنای معاصر آن

در اسلام وجود ندارد»، از متن پیشنهادی حذف شد (جعفری تبریزی، ۱۳۷۰، ص ۴۶۰-۴۵۹).

ب) فضای مجازی

با پیدایش صنعت ارتباطات و گسترش آن که به پدیداری اینترنت به عنوان شبکه ارتباطی و اطلاعاتی جهانی انجامیده است، فضای نوینی در گیتی به وجود آمده است که در ادبیات ما از آن با نام «فضای مجازی» یاد می‌شود. این فضای نوپدید، امکانات، زیرساخت‌ها و ویژگی‌های خاص خود؛ اعم از سخت‌افزاری و نرم‌افزاری را دارد.

واژه «سایبر» که برگردان آن در زبان پارسی، واژه «مجازی» انگاشته شده است، نخستین بار در سال ۱۹۴۸ میلادی از سوی ویلیام گیسون^۱ نویسنده کانادایی داستان‌های علمی - تخیلی، در کتاب نورومنسر^۲ به کار رفت تا نشان‌دهنده شبکه‌های رایانه‌ای دنیای بر خط باشد. از نگاه وی، سایبر، فضایی تخیلی بود که در آن، همه انسان‌ها، دستگاه‌ها و منابع اطلاعاتی در جهان به گونه‌ای از راه رایانه‌های انبوه به هم پیوسته بودند.

هم‌چنین این واژه به عنوان بخشی از واژه «سایبرنتیک»^۳ که پیکره ارتباطی مغز و زنجیره اعصاب انسان را بررسی می‌کند، مورد استفاده قرار گرفت؛ «وینر» بنیان‌گذار دانش سایبرنتیک اعلان می‌کند که آن را از واژه یونانی «کوبرنتس» به معنای «سکان‌دار» گرفته و در تعریفی از سایبرنتیک، ارتباط و کنترل را با هم در یک رده آورده است (دوران، ۱۳۸۶، ص ۳۹). این واژه پیشوندی است، برای توصیف یک شخص، یک شیء، یک ایده و یا یک فضا که با رایانه و داده‌ها پیوند دارد.

«کینزا» فضای سایبری را به محیطی برخاسته از اطلاعات ناپیدا که می‌تواند چهره‌های گوناگونی به خود بگیرد، تعریف می‌کند. از نگاه «دیوید بل» فضای سایبری تنها انباشته‌ای از سخت‌افزار نیست، بلکه مجموعه‌ای از تعاریف نمادین است که شبکه‌ای از عقاید و باورها را در پیکر داد و ستد «بیت» رد و بدل می‌کند.

فضای مجازی، فضایی است که در آن داده‌ها، ثروت، قدرت و به طور کلی گونه‌های پیوندهای انسان‌ها با یکدیگر و با اشیا و اشیا با یکدیگر - با توجه به پدیده اینترنت اشیا - از راه پیوندها به وسیله رایانه‌ها و بدون توجه به جغرافیای فیزیکی پدید می‌آید. این فضا که در بستر دیجیتال به دست شبکه رایانه‌ها و پیوندهای الکترونیکی پدید آمده، در کنار فضای طبیعی و فیزیکی، به فضای واقعی دیگری تبدیل شده است که بر یکدیگر تأثیر و تأثر دارند.

جهان امروز گواهی‌دهنده پیدایش «واقعیت مجازی»^۴ در کنار «واقعیت فیزیکی»^۵ است و دو واقعیتی و دو فضایی شدن جهان، همه قلمروهای نظری و معرفت‌شناسی جهان را تحت تأثیر قرار داده و تحولات جدی را در نگاه، روش، زمینه یا بستر مطالعات، به وجود آورده است؛ به گونه‌ای که فهم جهان واقعی منهای درک جهان مجازی و بالعکس، نگرش به جهان مجازی بدون توجه به متغیرهای جهان واقعی، خوانش و نگاه را گرفتار خطای فهم می‌کند (عاملی، ۱۳۹۵، ص ۱۴۵).

از دیدگاه نگارنده، فضای شکل‌گرفته در فضای سایبر، در راستای دنیای واقعی ملموس است که در این فضا، همگان بدون تنگنای زمانی و مکانی از راه شبکه‌های انبوه به یکدیگر پیوسته‌اند و به داد و ستد داده‌ها می‌پردازند.

امروزه ساحت فضای مجازی در طول ساحت‌های سیاست، اقتصاد، حقوق، امنیت، فرهنگ و دیگر گستره‌ها قرار گرفته و با دست‌اندازی به ساحت دانش‌های گوناگون، آن‌ها را سایبری کرده و در تار و پود زندگی بشر تنیده شده است.

لازم به ذکر است که فضای مجازی که مفهومی انتزاعی میان شبکه‌های رایانه‌ای است، چیزی فراتر از شبکه اینترنت است و در واقع، اینترنت مهم‌ترین بستری است که فضای مجازی موجود در آن سامان یافته است (<http://www.defence.gov>).

مهم‌ترین ویژگی‌های فضای مجازی موجود عبارت‌اند از: دیجیتال‌بودن و قابلیت برنامه‌پذیری با هوش مصنوعی، واقعی و حقیقی‌بودن، فراگیری و گسترده‌بودن، فرامکانی و فرازمانی‌بودن، سیال‌بودن و تشدید واقعیت، غیر مرکزی‌بودن و گمنامی کاربران.

ج) نظام امت سایبری

ویژگی‌های خاص فضای مجازی؛ مانند واقعی و حقیقی بودن، فراگیری و گستردگی، پیوستگی و یک‌پارچگی و به ویژه فرامکانی و جهان‌شمول بودن این فضا، قرابت‌های مفهومی شگرفی به مختصات مفهوم امت اسلامی دارد. از یک سو، دارالاسلام مرزهایی اعتقادی و غیر فیزیکی دارد و از سوی دیگر، ماهیت مرز در فضای مجازی با ماهیت مرز جغرافیایی در فضای فیزیکی متفاوت و امکان حرکت افراد با سرعت نور و بدون محدودیت‌های جغرافیایی در آن پدید آمده است.

چالش مهم وجود مرزهای ملی و جغرافیایی برای تشکیل امت اسلامی این‌گونه قابل رفع است که اولاً اسلام مرزهای ارزشی و اعتقادی دارد و بر همین اساس است که همه مسلمانان موظف‌اند از تمام دارالاسلام و امت اسلامی حفاظت و حمایت کنند. ثانیاً با توجه به ماهیت غیر فیزیکی مرزها در فضای مجازی و توجه به ویژگی‌های احصاشده برای فضای مجازی از جمله فرامکانی و جهان‌شمول بودن، تشکیل «امت اسلامی سایبری» بدون آن‌که در مرزهای جغرافیایی موجود خللی وارد آید، امکان‌پذیر است. فضای مجازی یک فضای واقعی و صنعتی شبه‌فیزیکی است که این امکان را پدید می‌آورد، هر مسلمانی با هر موقعیت مکانی و زمانی در دنیای فیزیکی، وارد محیط طراحی شده در آن گردد و به کنش در این فضا پردازد و فعالیت‌های گوناگون اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و جز آن‌ها را سامان دهد. این فعالیت‌ها از یک سو، منشأ اثرات جمعی در حیات سایبری به عنوان نشئه جدید زندگی است و از دیگر سو، با توجه به ارتباط تنگاتنگ دو فضای فیزیکی و مجازی، منشأ تحولاتی در فضای فیزیکی خواهد شد.

با توجه به فرامکانی و پیوستگی این فضا، هر مسلمانی از هر نقطه فیزیکی در جهان با ورود به جهان واقعی سایبری، می‌تواند به آسانی انواع گوناگون تعاملات خود؛ اعم از اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی و غیره را با دیگر اعضای امت اسلامی؛ اعم از اشخاص حقیقی و حقوقی در این فضا برقرار کند.

بدیهی است در نظام امامت - امت خاک و قلمروهای مطرح‌شده در آن (زمینی،

زیرزمینی، هوایی، دریایی و فضایی) به خودی خود موضوعیت ندارد و مفهوم خاک، ارزش تبعی و نه اصیل دارد و قلمرو سرزمینی به عنوان خانه اسلام و ظرف اجرای حاکمیت و حکومت اسلامی است و از این جهت اهمیت می‌یابد. در کلام فقیهان، اگر اشاره به سرزمین خاص گردیده است، این امر تنها به عنوان ظرف اجرای احکام یا ظرفی که مسلمانان در آن حضور دارند یا ظرف حاکمیت اسلامی مطرح است. بنابراین، اگر ظرف جدیدی مانند فضای مجازی به وجود آید، لاجرم با تنقیح مناط، حکم دارالاسلام بر آن بار خواهد شد. چنان‌که امروزه مفاهیمی چون پول مجازی، دانشگاه مجازی، بازار مجازی، سفارت‌خانه مجازی و به طور کلی حاکمیت سایبری مفاهیمی متداول هستند، «دارالاسلام سایبری» و «امت سایبری» نیز استبعادی ندارد (برای مطالعه بیشتر به مقاله نگارنده با عنوان «امکان‌سنجی نظام امامت - امت در فضای مجازی» در فصلنامه حکومت اسلامی، شماره ۹۸ مراجعه کنید).

چالش‌های نظام امامت - امت سایبری و الزامات گذار از آن‌ها

در این فصل، به مهم‌ترین چالش‌های نظام امامت - امت سایبری و الزامات گذار از آن‌ها می‌پردازیم.

الف) اختلاف در امامت سایبری

با پذیرش امکان امت سایبری جهان‌شمول و طراحی قلمرو دارالاسلام، امامت این امت یا به دیگر سخن، حاکمیت و حکومت در این جامعه سیاسی چگونه قابل تصور است؟ به دیگر سخن، امت اسلامی بدون وجود امام جامعه اسلامی که حاکمیت را در قالب حکومت اعمال کند، چندان معنا نمی‌یابد. حال با توجه به گرایش‌های مذهبی گوناگون، راهبری این امت یا به تعبیر رساتر حکومت و حاکمیت در فضای سایبری چگونه قابل تصور است؟

در پاسخ باید گفت، گرچه امام حقیقی امت اسلامی حضرت مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف) و نایبان عام ایشان است، اما در عصر غیبت با توجه به اولویت مصالح مهمی مانند اصل تشکیل نظام اسلامی جهانی بر پایه امامت - امت، استفاده از

ظرفیت‌های وحدت اسلامی مثل نفی انواع سبیل سیاسی، فرهنگی، اقتصادی کافران بر مسلمانان و تکالیف مسلمانان در قبال یکدیگر، به نظر می‌رسد، با نگرش به اقتضائات فضای مجازی، از باب بدل اضطراری، می‌توان محوری واحد را به عنوان حلقه وصل امت اسلامی در فضای مجازی یافت که مانند نخ تسبیحی امت اسلامی را گرد آورد. در واقع امامت «امت اسلامی سایبری» اقتضائاتی دارد که توجه به ویژگی‌های فضای مجازی آن را قابل درک می‌کند. در این فضای نوپدید، مدل‌های عملی برای اجرای شریعت اسلامی به عنوان فلسفه اصلی نظام امامت - امت، قابل ارائه است.

علی رغم اختلاف میان فرق اسلامی در منشأ امامت، شوون و مصداق آن، باید اذعان کرد که همه آنان در یک معنا معتقد به وجود اصل امامت هستند (فاضل مقداد، ۱۳۸۳، ص ۳۲۱). نزد اهل عامه، امامت عبارت است از «خلافت بعد از پیامبر ﷺ در اقامه قوانین شرع و حفظ حوزه امت»، این معنا با شأن سیاسی معصومان : در اجرای احکام دین هم‌گرایی دارد.

در مکتب امامیه در عصر غیبت حضرت ولی عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف)، آنچه معیار اساسی در ضرورت نظام امامت مستمر و در واقع مهم‌ترین فلسفه وجودی حکومت است، پیاده‌سازی و اجرای ساحت اجتماعی شریعت اسلامی است. این امر، نه تنها در مکتب امامیه، بلکه قدر مشترک و مفروض مسلم در همه فرق اسلامی است. زیرا توحید تشریحی و عدم زمان‌مندی و مکان‌مندی احکام الهی از ضروریات و بدیهیات مسلمانان است.

قانون اسلامی محور اداره این جامعه اسلامی است. همه مردم برای حفظ و اجرای این قانون مسئولیت و تضامن مشترک دارند. در بسیاری موارد ناگزیر باید این مسئولیت خود را با ایجاد سازمان‌های رهبری و اجرای وسیعی انجام دهند (بهشتی و دیگران، ۱۳۹۰، ص ۴۵).

حتی امروزه علی رغم تفاوت در نوع نظام‌های سیاسی در کشورهای اسلامی که بر ساختار پادشاهی، مشروطه یا مردم‌سالاری دینی است، مرجعیت احکام اسلام و هم‌گرایی دین و دولت در این زمینه، وجه اشتراک اکثریت کشورهای اسلامی

موجود است که در قوانین اساسی آن‌ها نمود دارد. برای نمونه در قوانین اساسی کشورهای که ساختار حاکمیتی جمهوری دارند و مرجعیت احکام اسلام، سبب هم‌گرایی دین و دولت در آن‌ها است، می‌توان به ایران، پاکستان، عراق، الجزایر، مصر، افغانستان، یمن، سودان، بنگلادش، لیبی، تونس، مالدیو، سوریه، موریتانی، کومور، سودان، سومالی و جمهوری خودمختار فلسطین اشاره کرد (آجرلو، ۱۳۹۶، ص ۱۱۴). از کشورهای نیز که ساختار پادشاهی دارند، اما بر اساس قانون اساسی خود، احکام اسلام در آن‌ها مرجعیت دارد، می‌توان به عربستان، بحرین، کویت، قطر، عمان، امارات متحده، مراکش، اردن، مالزی و بروئنی اشاره کرد (همان، ص ۱۲۸).

ریشه‌ای‌ترین امری که ظرفیت حلقه وصل واقع‌شدن میان کشورهای اسلامی موجود را دارد، قوانین و مقررات اسلامی است و از آن‌جا که امکان دست‌یابی به قدر مشترک و وجه جامع مقررات اسلامی در قالب فقه تقریب در نظام‌های سیاسی موجود نیز امکان‌پذیر است، باید به این جبل‌الله چنگ زد و عمود خیمه فراگیر اسلامی را بر آن بنا نهاد. این احکام باید توسط شورای فقهی مورد قبول دولت‌های اسلامی بر محور مسلمات قرآن کریم و مشترکات فقهی مذاهب معتبر اسلامی تدوین شود. به نظر می‌رسد، بهترین بستر برای تدوین و اجرای چنین فقه مقارنی و ضمانت اجرا دادن به آن، مجمع بین‌المللی فقه اسلامی (International Islamic Fiqh Academy)، از ارکان تابعه سازمان همکاری اسلامی است که بر اساس ماده ۲۳ اساسنامه این سازمان تشکیل شده است (www.oic-oic.org). تأسیس این مجمع، در سومین اجلاس سران این سازمان در طائف مصوب شد و مقرر گردید تا هر کدام از کشورها، نماینده فقهی خود را به این مجمع ارسال کند تا مسائل فقهی بالفعل جهان اسلام را بررسی و مسائل فقهی لاینحل را از نو مطرح کنند و به اجماع و تصویب برسند (تسخیری، خرداد ۱۳۹۳).

در فضای مجازی، بن‌سازه یا پلتفرم نظام امامت - امت سایبری بر مبنای احکام دینی مشترک قابل طراحی است. به منظور ایجاد وحدت میان مذاهب گوناگون امت اسلامی می‌توان برای هدایت امت سایبری، این چاره را اندیشید که اجرای قانون و راهبری در

جامعه سایبری از راه ماشین و هوش مصنوعی باشد. چنان که گذشت، بنیان‌گذار دانش سایبرنتیک آن را از واژه یونانی «کوبرنتس» به معنای «سکان‌دار» گرفته و در تعریفی از سایبرنتیک، ارتباط و کنترل را با هم در یک رده آورده است (دوران، ۱۳۸۶، ص ۳۹). فضای مجازی این ظرفیت را دارد که در آن ماشینی طراحی شود که با توانایی افزون‌تری، تمامی قابلیت‌هایی را که تداعی‌گر هوش انسان است (مانند آگاهی، تفکر، اراده، فهم معنا و زبان و یادگیری و...) از خود بروز دهد. این امر که از آن به هوش مصنوعی تعبیر می‌شود، به معنای خودکارسازی کنش‌های در ارتباط با اندیشه انسان است.

بنابراین، هوش مصنوعی فضای مجازی را برنامه‌پذیر می‌کند و این قابلیت را دارد که راهبری و امامت چنین جامعه‌ای را بر عهده گیرد تا کنش‌ها و انواع روابط اشخاص با یک‌دیگر در حریم عمومی با حفظ حدود و ثغور شرعی باشد. برای نمونه برنامه هوشمند، اجازه تولید و انتشار محتوای ضد دینی را به اشخاص ندهد. با تعریف مقررات، مدیریت بازار و بانک‌داری اسلامی حلال را سامان دهد یا کنش‌های کاربران در مدارس یا دانشگاه‌هایی را که در محیط مجازی طراحی می‌شود، بر اساس تشویق به رعایت شؤون اسلامی و پرهیز از هنجارشکنی تنظیم کند.

ب) تعارض در اشکال حکومت ایده‌آل شیعه و اهل سنت

آیا با وجود تعارض در اشکال حکومت ایده‌آل شیعه (امام معصوم/ ولایت فقیه) و اهل سنت (خلافت) چنین اتحادی قابل طرح خواهد بود؟ باید گفت از دیدگاه عامه، مسأله خلافت و حکومت امری ثانوی بوده و جزء اعتقادات نیست و ثانیاً مسأله اصلی، اجرای احکام است و نه شکل و فرم ظاهری حکومت. وحدت مذکور در صورت اجرای احکام اسلام، به هر نحو که میسر شود، پدیدآمدنی است؛ زیرا روح یکی است (قاسمی، ۱۳۸۹، ش ۳، ص ۱۴۷-۱۳۱).

بنا بر اتفاق شیعه و سنی، امامت امری مطلق است که حیات مسلمانان نباید هیچ‌گاه در هیچ عصری از رهبری امام بر طبق کتاب خدا و سنت خالی باشد (شمس الدین، ۱۳۷۵، ص ۸۴). در واقع، علی‌رغم اختلاف میان فرق اسلامی در

منشأ امامت، شؤون و مصداق آن، باید اذعان کرد که همه آنان در یک معنا معتقد به وجود اصل امامت هستند (فاضل مقداد، ۱۳۸۳، ص ۳۲۱) و بر آن ادله‌ای از کتاب، سنت، عقل و اجماع دارند (شهرستانی، ۱۴۳۰ق، ص ۴۸۰). در نزد اهل عامه، امامت عبارت است از:

خلافت شخصی از اشخاص برای پیامبر ۹ در اقامه قوانین شرع و حفظ حوزه امت (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۳، ص ۴۹۹).

این معنا با شأن سیاسی معصومان ، هم‌گرایی دارد.

آن‌چه معیار اساسی در نظام امامت - امت در عصر غیبت و مفروض مسلم در همه فرق اسلامی است، ایجاد بستر لازم جهت پیاده‌سازی هرچه بیش‌تر شریعت اسلامی است. این‌که در بیان فقیهان، از ولایت فقیه به ولایت فقه تعبیر شده است، شاهدی بر این امر است.^۶

از دیدگاه برخی از بزرگان، موضوع فقه، افعال مکلفان است و خود فقه نیز تئوری زندگی انسان مسلمان از گهواره تا گور. بنابراین، وحدت حقیقی در صورتی عینیت می‌یابد که در محور فقه بروز و ظهور داشته باشد، در غیر این صورت، وحدت، صوری و ناپایدار خواهد شد (اباذری، ۱۳۸۱، ص ۲۷۷).

ج) ناسازگاری نظام امامت - امت سایبری با نظام فعلی دولت - ملت در کشورهای اسلامی

ایجاد امت اسلامی سایبری، منافاتی با شکل کنونی دولت - کشورها و فرهنگ و رسوم سرزمینی آن‌ها نخواهد داشت. تشکیل نظام امامت - امت در فضای مجازی می‌تواند تجلی وحدت در عین کثرت باشد. گرچه بر اساس مبانی اسلامی، مرزهای کشورهای اسلامی نباید به شکل کنونی که تحمیل استعمارگران و متمایزکننده آن‌ها از یک‌دیگر است باشد، اما با توجه به اعتبار و مقبولیت آن‌ها و واقعیات میدانی، می‌توان نظام امامت - امت در فضای مجازی را در کنار حفظ مرزهای ملی موجود دید. نظام امامت - امت سایبری، نه باعث نفی ملیت و مرزهای جغرافیایی می‌شود و نه سبب می‌شود ملیت در جایگاهی قرار بگیرد که نافی امامت و امت سایبری شود.

حاکمیت با مبنایی واحد در فضای مجازی نیازمند انسجام تصمیمات کشورهای اسلامی در مدیریت این فضا است. در این میان، سازمان همکاری اسلامی می‌تواند نقشی بی‌بدیل ایفا کند؛ زیرا بر اساس منشور این سازمان که بزرگ‌ترین سازمان جهانی پس از سازمان ملل متحد است، تحکیم مبانی وحدت در میان دولت‌های عضو و تقویت همکاری‌های فرهنگی، علمی، اجتماعی، اقتصادی و امور مهم دیگر از وظایف این سازمان است (<https://oic-oic.org>)، حمایت از ایجاد شبکه دانشگاه‌های مجازی کشورهای اسلامی (CINVU) از دسته اقدامات اخیر این سازمان است که گرچه تنها بستری برای هم‌افزایی در قالب دانشگاه‌های کشورهای مسلمان است، اما نویدبخش این حقیقت است که به نگرش کشورهای مسلمان به ظرفیت‌ها و فرصت‌های فضای مجازی که نقطهٔ اوج آن در نظام‌سازی واحد است، می‌توان امیدوار بود.

د) امت سایبری و حکمرانی فضای مجازی

یکی از پرسش‌های اساسی در امکان آفرینش نظام امامت - امت در فضای مجازی این است که آیا در فضای موجود اینترنت محور، امکان تأسیس چنین نظامی وجود دارد؟

در پاسخ باید گفت، گرچه امکان آفرینش امت اسلامی در فضای مجازی موجود با توجه به نکاتی که راجع به مختصات امت اسلامی و ویژگی‌های فضای مجازی گفته شد، امکان‌پذیر است، وانگهی وجود حاکمیت ساختاری و محتوایی بیگانگان در فضای مجازی موجود، امت اسلامی سایبری را در معرض «سبیل» قرار خواهد داد. با این توضیح که در فضای مجازی موجود که از اینترنت به عنوان ستون فقرات آن یاد می‌شود، سلطهٔ کامل بیگانگان در دو بستر انسجام یافته است: نخست، حکمرانی بر ساختار فضای مجازی که از سوی شش سازمان آمریکایی اعمال می‌شود و سرشناس‌ترین آن‌ها مؤسسه «آیکان» است که مدیریت آن، زیر نظر وزارت اقتصاد ایالات متحده انجام می‌پذیرد (طباطبایی، ۱۳۹۷، ش ۲۰، ص ۷۵). به راستی، با توجه به مالکیت سرورهای اصلی اینترنت توسط ایالات متحده، حکمرانی اینترنت و امکان

حضور اشخاص، نهادها و دولت‌ها در فضای مجازی موجود، به گونه‌ای است که هرگاه ایالات متحده اراده نماید، می‌تواند از طریق شرکت آیکان و سازمان‌های تابع آن، از ایجاد دامنه جدید جلوگیری نماید؛ چنان‌که توانایی دارد، دامنه‌هایی را حذف کند که این امر، به معدوم‌شدن وجود اشخاص حقیقی و حقوقی در فضای مجازی می‌انجامد.

سلطه دیگر، در محتوای فضای مجازی است؛ سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی ملل متحد - یونسکو - بر آن است که حکمرانی اینترنت، تنها موضوعی فنی نیست، بلکه مسائل اخلاقی، اجتماعی، فرهنگی و حقوقی را نیز در بر می‌گیرد (<https://en.unesco.org>). با توجه به تفسیر عام سازمان یونسکو از حکمرانی فضای مجازی، حکمرانی این فضا به «حکمرانی محتوایی» و قالب‌های درون‌مایه‌ای آن هم جریان می‌یابد.

فضای سایبر دارای خاستگاه فلسفی است که نیازمند تبیینی ژرف‌نگر بر اساس شالوده‌های تئوریک غرب و فلسفه حاکم بر تمدن غرب است؛ این فلسفه، تعارضی بنیادین با بن‌مایه‌های اسلامی و اصالت آخرت دارد. این ابزار، فرهنگ و گونه نگرش به طبیعت و جهان هستی و فرجام انسان را با خود به جوامع بیگانه از این فرهنگ آورده و تهاجمی خاموش را سامان داده است (کیان‌خواه و علوی وفا، ۱۳۹۱، ص ۲).

فضای مجازی اینترنت محور را باید در پیکر مصنوعات غرب در روزگار مدرنیته دید؛ روزگاری که به گزارش مارتین هایدگر، این‌گونه تعریف شده است که انسان کانون ارزش‌ها است. جوهر اومانیزم، استیلاجویی خودبنیادانه و نفسانیت‌مدار است و انسان را رها از روح ملکوتی‌اش، حیوانی هوشمند می‌انگارد که توانایی چیرگی بر جهان مادی دارد (زرشناس، ۱۳۸۷، ص ۴۱ و ۵۲). این فن‌آوری مدرن ابزار نیست، بلکه خود، تجسم و چهره متجسد اندیشه خودبنیادانگاری نفسانی است. این فن‌آوری، مانند دیگر فن‌آوری‌ها وجودی سراسر فرهنگی دارد. این فرهنگ، فرهنگ اومانیزم و سکولاریسم است که رشته زمین و آسمان را گسسته و انسان را پیامبر روزگار مدرن

می‌انگارد. فضای مجازی موجود امتداد این نگرش به هستی در بستر فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات است (طباطبایی، ۱۳۹۶، ص ۲۵۲).

حاصل آن‌که هر چند فضای مجازی امکانات مناسبی در اختیار دولت‌ها می‌گذارد، وانگهی، فضای مجازی موجود که متأثر از مبانی اندیشه‌ای پدیدآورندگان آن است، به چیرگی ارزش‌های اومانیستی در محتوای فضای مجازی انجامیده است؛ این خود، حکمرانی محتوایی بر فضای مجازی است.

نتیجه آن‌که در رویارویی با این سلطه آشکار در ساختار و محتوای فضای مجازی موجود، قاعده فقهی نفی سبیل که بسان روحی در کالبد قوانین اسلام دمیده شده است، تکالیف گرانی را بر دوش مسلمانان و دولت‌های آنان - بنا بر قاعده اشتراک تکالیف - می‌گذارد، نخست آن‌که در راستای نفی سبیل در فضای مجازی و از باب مقدمه واجب، برای ایجاد شبکه مستقل اطلاعات گام بردارند (طرح شبکه ملی اطلاعات در ایران به تصویب رسیده و فازهایی از آن عملیاتی شده است) (www.majazi.ir). از آن‌جا که نفی سبیل کامل در ساختار و محتوای فضای مجازی متوقف بر هم‌افزایی دولت‌ها و ملت‌های مسلمان است، بر آنان فرض است که با هم‌پوشانی شبکه‌های مستقل اطلاعات یک‌دیگر، با بازمهندسی و بازتولید فضای مجازی در لایه‌های زیرساخت، خدمات، محتوا و شبکه، به ایجاد محیط مستقلی از اینترنت در فضای مجازی همت کنند. چنان‌که امروزه کشورهای چین و روسیه به منظور حفظ استقلال خود، در عرض اینترنت آمریکایی، در پی راه‌اندازی اینترنت ۲، متناسب با فرهنگ، اقتصاد و نظام سیاسی بر آمده‌اند (<https://www.cnbc.com>).

فضای سایبری که تحت حکمرانی کشورهای اسلامی باشد، ستون فقرات نظام امامت - امت سایبری خواهد بود. البته اینترنت اسلامی که بستر جامعه امت اسلامی سایبری است، به معنای قطع ارتباط کشورهای اسلامی با دیگر کشورها نیست، بلکه ضمن تعامل مدیریت‌شده، حکمرانی مستقل و خودسالاری خواهد داشت تا سبیل بیگانگان را سد کند. در این میان سازمان هم‌کاری اسلامی، حسب وظایف ذاتی درج‌شده در اساسنامه‌اش که ذکر آن گذشت، در هدایت کشورهای اسلامی به چنین وحدتی تکلیف دارد.

ه) نظام امامت - امت و گمنامی کاربران در فضای مجازی

ویژگی فضای مجازی موجود، گمنام و سیال بودن هویت کاربران است. در طول تاریخ، کیستی اشخاص همیشه ثابت، ایستا و استوار بر تعریف مشخص پشتیبانی شده از سوی جامعه و نظام‌هایی قانونی است که در آن زاده شده‌اند، ولی در فضای مجازی، این امکان وجود دارد که فرد سن، جنس، طبقه و دیگر ویژگی‌های اجتماعی و فرهنگی‌اش را هرگونه که دوست دارد، معرفی کند و پس از چندی، می‌تواند این شناسه‌ها را هم تغییر دهد. امکان گمنامی و ناشناخته‌بودن یا توانایی پنهان‌سازی ابعاد شخصیتی از برجسته‌ترین کارکردهای این فضا است. چالش دیگر در امکان آفرینش نظام امامت - امت در فضای مجازی این است که با ناشناخته‌بودن کاربران فضای مجازی، کاربران امت سایبری چگونه قابل شناسایی هستند؟ به دیگر سخن، عنصر مشترک و گردآورنده امت اسلامی، وحدت عقیده است. با توجه به عدم امکان شناسایی کاربران فضای مجازی و امکان جعل هویت در آن، گرد هم‌سازی مسلمانان چگونه تصور می‌شود؟ در پاسخ باید گفت، ناشناخته‌بودن فضای مجازی از ویژگی‌های فضای مجازی موجود است که بر پایه فهم جامعه آمریکایی از لیبرالیسم بنا نهاده شده است. ناشناخته‌بودن هویت کاربران، عنصر ذاتی در فضای مجازی نیست. می‌توان مدل شبکه ملی اطلاعات کشورهای اسلامی را چنان مهندسی کرد که اشخاص با هویت واقعی خود امکان فعالیت در این فضا را داشته باشند (Tabatabaei, 2018, p14). چنان که در ماده ۱۵ طرح تنظیم مقررات خدمات فضای مجازی که در نهم دی ماه سال ۱۴۰۰ ارائه شده و کلیات آن در کمیسیون مشترک این طرح در مجلس شورای اسلامی به تصویب رسیده است، به احراز هویت معتبر کاربران تأکید شده است (<https://www.tasnimnews.com>). این امر، خود گواه بر امکان احراز هویت کاربران است.

البته وجود افراد غیر مسلمانی که هویت آنان مشخص است نیز منافاتی با نظام امامت - امت در فضای مجازی نخواهد داشت؛ زیرا در عصر پیامبر اعظم ﷺ و امیر

مؤمنان 7 و دیگر برهه‌هایی که نظام امامت - امت در آن‌ها جریان داشته است، اقلیت‌های دینی در کنار امت اسلامی همزیستی مسالمت‌آمیز داشته و بر اساس قرارداد پیمان از حقوق لازم برخوردار بوده‌اند.

فرصت‌های نظام امت سایبری

با توجه به تأثیر و تأثیری که فضای مجازی و فضای فیزیکی از یکدیگر دارند، هم‌افزایی مسلمانان در فضای مجازی و اتحاد آنان در قالب امت سایبری، فرصت‌های بی‌کرانی را چه در فضای فیزیکی و چه در فضای سایبری در اختیار مسلمان قرار خواهد داد. در این قسمت برخی از این فرصت‌ها مورد توجه قرار می‌گیرد؛ گرچه تبیین هر یک از فرصت‌های سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی پژوهش‌های مستقلی می‌طلبد.

الف) شکوفایی فقه تقریب

تک تک اعضای امت اسلامی در سراسر جهان باید به مثابه مشتی محکم و فشرده، در کنار هم باشند؛ چنان که گذشت، این امر تنها با وحدت فقهی امکان‌پذیر است (اباذری، ۱۳۸۱، ص ۲۷۷). قوانین و مقررات مشترک اسلامی ریشه‌ای‌ترین امری است که ظرفیت حلقه وصل واقع‌شدن میان کشورهای اسلامی موجود را دارد. از آن‌جا که امکان دستیابی به قدر مشترک و وجه جامع مقررات اسلامی در قالب فقه تقریب در نظام‌های سیاسی موجود نیز امکان‌پذیر است، به تعبیر قرآن کریم باید به این جبل‌الله چنگ زد و عمود خیمه فراگیر اسلامی را بر آن بنا نهاد. این احکام باید توسط شورای فقهی مورد قبول دولت‌های اسلامی بر محور مسلمات قرآن کریم و مشترکات فقهی مذاهب اسلامی تدوین شود که نیازمند فقه تقریب است. معنای دقیق تقریب این است که ما اول مشترکات را پیدا کنیم و بعد در مشترکات هم‌کاری کنیم (تسخیری، ۱۳۹۳، <https://www.Mersadcss.com>).

در فضای مجازی، بن‌سازه یا پلتفرم دارالاسلام سایبری - جایگاه جریان نظام امامت و امت سایبری - بر مبنای احکام دینی مشترک قابل طراحی است. چنان‌که در قسمت

پیشین پژوهش گذشت، پیاده‌سازی محیطی که بر مبنای هوش مصنوعی برنامه‌پذیر راهبری می‌شود و به طور منطقی در اجرا بی‌طرف عمل می‌کند، از هر برخورد سلیقه‌ای در اجرای احکام مشترک پیش‌گیری می‌کند و از سوی دیگر، کاربردی‌کردن فقه تقریب که با افعال مکلفان سروکار دارد، در عرصه عمل، انگیزه مضاعفی به تدوین فقه تقریب و هم‌افزایی مسلمانان می‌دهد و سبب شکوفایی فقه تقریب خواهد گشت. از سوی دیگر، ایده تقریب، اگر در سطح دولتی و نخبگانی شکل گیرد با تکیه بر ویژگی شبکه‌ای فضای مجازی به سرعت از این سطح فراتر رفته و در میان توده مردم و کاربران رسوخ می‌کند.

هم‌چنین نظام امامت - امت سایبری، ایده تقریب را از سطح عقیدتی فراتر می‌برد و ویژگی تعاملی و خدماتی فضای مجازی در سطح زندگی روزمره و معطوف به تعایش را گسترش می‌دهد. به عبارت دیگر، تعایش مسلمانان در محیط به‌هم‌پیوسته سایبری، سطح تعامل و تقریب را بالاتر خواهد برد و وحدت از حوزه حکومتی به بخش عمومی و خصوصی و مردمی نیز سریان پیدا می‌کند.

ب) فرصت‌های سیاسی

بازتعریف و طراحی نظام امامت - امت در فضای مجازی؛ هم به خودی خود و هم به منظور کشف ظرفیت‌ها و قابلیت‌های جهان اسلام و الهام‌بخشی برای تحقق این نظام در فضای فیزیکی ضرورت دارد. به دیگر بیان، در فضای مجازی، ضمن پای‌بندی به مرزهای سرزمینی و ملی، نظام یگانه امامت و امت اسلامی را می‌توان آفرید که این نظام؛ هم موضوعیت خواهد داشت و هم طریقیست؛ زیرا از یک‌سو، فضای مجازی پهنه‌ای نو در زندگی بشر است که وجود واقعی دارد و نظام‌سازی در این فضا موضوعیت دارد و چهار عنصر حکومت، حاکمیت، جمعیت و سرزمین در آن قابل شناخت است و از سوی دیگر، چون فضای مجازی و فیزیکی در یک‌دیگر تأثیر و تأثر دارند، می‌توان از خلال آن، افزایش ارتباطات درون‌منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای و هم‌گرایی در سطوح مختلف را در فضای فیزیکی دنبال کرد.

از جهت دیگر، نظام امامت - امت سایبری می‌تواند به عنوان راهی میانه که حد فاصل ناسیونالیسم و نظام امامت - امت در فضای فیزیکی است، واقع شود تا ضمن پیوند دولت - ملت‌ها، با پذیرش هنجارهای مشترک در فضای مجازی، حلقه وصلی میان ملی‌گرایی و نظام امامت - امت باشد. چه این‌که مسأله تصویرسازی یکی از محورهای اساسی دیپلماسی فرهنگی و عمومی است که هدف از آن ایجاد محیط ذهنی - روانی متقابل بر اساس منافع مشترک و واقعیت‌های ملی، منطقه‌ای و جهانی برای تأمین منافع اعضا در یک سازمان منطقه‌ای است. اساساً میان فرهنگ، ارتباط و تصویرسازی رابطه مستقیم وجود دارد.

هرگاه مردم بر یک‌دیگر تأثیر متقابل بگذارند، ارتباط نیز برقرار می‌کنند. آن‌ها باید برای زندگی در جوامع و حفظ فرهنگ‌شان، ارتباط برقرار نمایند. فرهنگ از طریق ارتباط یاد گرفته می‌شود، نقش ایفا می‌کند، منتقل و حفظ می‌شود (لاری سامووار؛ لیزاستفانی و ریچارد پورتر، ۱۳۷۹، ص ۶۶-۵۵).

یکی از کارکردهای پرشمار نظام امامت - امت سایبری، تصویرسازی در حرکت به سوی امامت - امت در فضای فیزیکی است. زیرا چنان‌که گفته شده است، در منطقه‌گرایی، دو عامل انگیزه و جهت‌دهی نقش اساسی ایفا می‌کند: انگیزه آن عاملی است که باعث حرکت به سمت منطقه‌گرایی می‌شود و جهت‌دهی، معطوف به سمت‌گیری و چگونگی شکل‌گیری هم‌گرایی است. منطقه‌گرایی یا در موضوع پژوهش نظام امامت - امت، مقوله‌ای انگیزشی، ذهنی و رفتاری است که باید ایجاد شود (ستوده، ۱۳۹۲، ص ۱۰۰). منطقه آن چیزی است که باید ساخته شود و عنصر ذهنی - ادراکی و تصویری بازیگران درون منطقه‌ای در ساخت آن نقش اساسی دارد.

نظام امامت - امت سایبری سبب می‌شود، این نظام مورد توجه مستضعفین عالم قرار بگیرد و آنان را به سمت اسلام و حکومت موفق اسلامی در فضای سایبر متوجه سازد. مهم‌ص‌دور این ایده است که اسلام راه حل همه مشکلات عالم اسلام است و بازگشت به اسلام اصیل و ناب، رافع معضلات موجود و عامل اعاده مجد و عظمت

مسلمانان است و با افزایش توجه به الگوی موفق نظام امامت - امت در فضای مجازی، گامی اساسی در مسیر حکومت جهانی اسلام در فضای فیزیکی در قالب نظام امامت - امت برداشته خواهد شد.

«ارنست هاس» هم‌گرایی را فرآیندی توصیف می‌کند که:

کنش‌گران سیاسی در فضاهای ملی متعدد و متمایز متقاعد می‌شوند که وفاداری‌ها، انتظارات و فعالیت‌های سیاسی خود را به مرکز جدید و بزرگ‌تر سوق دهند (مشیرزاده، ۱۳۸۸، ص ۴۰).

نقطهٔ اوج این هماهنگی زمانی است که دولت‌ها به این جمع‌بندی برسند که سیاست دفاعی و خارجی را به یک ارگان مرکزی بسپارند و در حد ایده‌آل، تحت یک نظام درآیند.

به بیان دیگر، نظام امامت - امت در فضای مجازی به مثابه اتخاذ روشی برای هم‌گرایی و در ادامه آن نظام‌سازی مطلوب در فضای فیزیکی تلقی می‌شود.

از دیگر ضرورت‌های نظام امامت - امت سایبری آن است که مسلمانان ساکن در محدودهٔ سرزمین‌های اسلامی از دیدگاه اعتقادات اسلامی، نسبت به مسلمانان در خارج از قلمرو سرزمین‌های اسلامی مسؤولیت دارند و ترسیم مرزها سبب سلب یا محدودیت وظایف دینی آن‌ها نسبت به مسلمانانی که در سایر کشورها در اقلیت هستند، نیست. از آن‌جا که در فضای مجازی، امکان الحاق همهٔ مسلمانان در هر نقطهٔ جغرافیایی را فراهم می‌کند، بستری برای برخورداری این گروه از مسلمانان از بخشی از حقوق خود و نیز برخورداری از حمایت هم‌کیشان پدید خواهد آمد.

هم‌چنین در طرح امامت - امت سایبری، امکان شکل‌دهی به کمپین‌های بزرگ اسلامی، به عنوان مثال، کمپین علیه اهانت‌کنندگان به مقدسات اسلامی و یا حتی تحریم اهانت‌کنندگان و شکل‌دهی جنبش‌های مقاومت آنلاین وجود دارد.

مفهوم این کلام امام خمینی ¹ که اگر هر یک از مسلمانان ظرفی از آب بریزد، صهیونیسم از میان برچیده خواهد شد، در فضای مجازی به طور کامل شدنی است. کافی است امت اسلامی گردآمده بر محور قوانین مشترک اسلامی، با گسترهٔ عظیم خود،

اقدامات هماهنگی را در فضای سایبری به هم پیوسته و متصل سامان دهند که گستره ابعاد و تأثیرات آن برای آشنایان با فن آوری پوشیده نیست.

همچنین در عصر اطلاعات و ارتباطات، تلاش قدرت‌های بزرگ برای تسلط بر ابعاد مختلف قدرت نرم و شکل دادن به افکار عمومی جهانی، در عمل دولت‌ها را از جنگ سنتی خارج ساخته و آن‌ها را وارد جنگ اطلاعاتی و ارتباطی کرده است. به کارنگرفتن ظرفیت‌های امت اسلامی سایبری برای رفع تهدیدات مشترک، سبب حکمرانی محتوایی و افزایش جریان یک‌سویه اطلاعات در فضای مجازی می‌گردد. بنابراین، از فرصت‌های طرح امامت - امت سایبری، ارائه تصویر واقعی اسلام به سایر کشورها و جذب افراد دیگر به اسلام است.

ج) فرصت‌های اقتصادی

جهان اسلام با داشتن بیش از یک و نیم میلیارد مسلمان، دارای ظرفیت‌ها و منابع مختلف فراوان و منحصر به فرد اقتصادی است. در فرهنگ اعتقادی - اقتصادی اسلام، باور به رازقیت خداوند، پشتیبان اعتقادی حمایت اقتصادی مسلمانان از یکدیگر و هم‌گرایی اقتصادی آنان جهت نیل به شکوفایی، استقلال و خودکفای است؛ آموزه‌ها و اصول فقهی و حقوقی اقتصاد اسلامی، یکی از محورهای مشترک و زمینه‌ساز وحدت جهان اسلام است؛ زیرا اختلافات عمده‌ای میان فقه شیعه و سنی در زمینه اقتصاد اسلامی وجود ندارد و اندیشمندانی که باور به اقتصاد اسلامی دارند، در جبهه مقابل اندیشه‌های لیبرالیستی و مارکسیستی قرار دارند.

برای مثال، در اقتصاد پولی، عنصر مشترک فقه امامیه و مذاهب اهل تسنن آن است که هر دو در پی حذف ربا هستند و برای ربا - دست کم در ربای قرضی - تعریف واحدی وجود دارد. در حوزه اقتصاد که ستون فقرات آن مباحث مربوط به پول و بانکداری است، با اتخاذ نظام مشترک می‌توان بهره را حذف کرد و نرخ سود سرمایه را جایگزین نرخ سود بهره کرد و اقتصاد مسلمانان را متحول ساخت. بنابراین، میدان هم‌کاری فراخی میان مذاهب اسلامی در این زمینه وجود دارد.

همچنین امکان تدوین قواعد تولید پلتفرم‌های مالی، تجاری و اقتصادی منطبق با قواعد اسلامی از جمله نفی ربا، نفی قمار که امروزه به طور روزافزون در فضای مجازی در حال گسترش است و ساخت پلتفرم فروش بر مبنای قوانین مشترک اسلامی برای ممنوعیت فروش کالای حرام؛ مانند مشروبات و آلات قمار و دیگر مکاسب محرمه از فرصت‌های پیش‌روست. بانک توسعه اسلامی از نهادهای تخصصی سازمان هم‌کاری اسلامی می‌تواند با استفاده از ابزار ارتباطی کارآمد که در طرح نظام امامت - امت سایبری به وجود می‌آید، این سکوها یا پلتفرم‌ها را سامان دهد.

از دیگر سو، استفاده از پلتفرم‌های اقتصادی میان مسلمانان و آگاهی از استعدادها، ظرفیت‌ها و نیازهای امت اسلامی که در شبکه امامت - امت سایبری حاصل می‌گردد، سبب می‌شود، امت اسلامی با وحدت در حوزه تولید و مصرف خدمات، تولیدات خود را راحت‌تر مبادله کنند و زمینه رشد اقتصادی یک‌دیگر را فراهم آورند. ارتباط تجاری مسلمان در کشورهای گوناگون و نیازسنجی‌های متقابل، نشان (برند)‌سازی محصولات و ابزارهای نوینی هم‌چون تأمین مالی جمعی که در شبکه ارتباطی و اطلاعاتی امت سایبری به وجود می‌آید، سبب افزایش قدرت تولید مسلمانان شده و به «بازار مشترک امت اسلامی» می‌انجامد. از مجرای بازار مشترک اسلامی با محوریت محصولات حلال که عرضه و تقاضای آن در فضای مجازی به هم پیوسته، سامان می‌یابد، می‌توان به «واحد پول مشترک سایبری» دست یافت، مانند آنچه در فضای فیزیکی در اتحادیه اروپا رخ داد.

از جهت دیگر، زمینه‌های رشد اقتصاد فضای مجازی یا اقتصاد دیجیتال در حوزه کسب و کار الکترونیکی و زیرساخت‌های آن وابستگی کاملی به تعداد کاربران و کلیک‌ها دارد. با توجه به گستره امت اسلامی و پیوستگی آن‌ها که بر بستر امت سایبری پدیدار می‌شود، ساماندهی، تقویت و توسعه پلتفرم‌های اقتصادی مشترک سایبری میان مسلمانان، ارزش اقتصادی آن‌ها را به طور فزاینده‌ای ارتقا خواهد داد. جمعیت عظیم جهان اسلام، بازار بزرگی برای فعالیت پلتفرم‌های اسلامی فراهم کرده و می‌تواند بر رقبای غیر اسلامی پیشی بگیرد.

هم‌چنین در طرح فرارو، امکان استفاده از بستر فضای مجازی به جهت کمک به مسلمانان کشورهای مختلف با بهره‌گیری از تأمین مالی جمعی (Crowd Funding) به راحتی پدید خواهد آمد.

د) فرصت‌های فرهنگی

اینترنت که ستون فقرات فضای مجازی موجود است، دارای خاستگاه فلسفی بر اساس شالوده‌های تئوریک غرب و فلسفه حاکم بر تمدن غرب است. برخی پیکره‌های فضای مجازی موجود مانند شبکه‌های اجتماعی مجازی چون اینستاگرام، تویتر، تلگرام، گوگل پلاس و به تازگی، متاورس که فضای چیره را در فضای مجازی به خود اختصاص داده‌اند، با ارزش‌های اومانیستی و لیبرالیستی غربی سامان یافته‌اند، ارزش‌های اجتماعی را متحول ساخته و دگرگونی گسترده‌ای را در شیوه‌های شکل‌گیری هویت فرهنگی افراد و گروه‌ها پدید آورده‌اند.

نگاه به انسان از دیدگاه اومانیسم، با نگاه به انسان از دیدگاه مکتب اسلام متفاوت است. فضای مجازی موجود، آرمان‌شهر آزادی از نوع لیبرالیستی و اومانیستی است و این آزادی، به طور عمده مرهون شاخصه گم‌نامی و بی‌هویتی کاربران در فضای مجازی موجود است که یکی از آسیب‌های بنیادین آن، از میان‌بردن تعهد و مسؤولیت‌پذیری است. دست‌آوردهای پژوهش‌های پیمایشی حاکی از آن است که میان واقعی‌انگاشتن محتوای این ساحت‌های فضای مجازی و هویت دینی کاربران رابطه معنادار هماهنگی وجود دارد؛ یعنی هرچه زمان عضویت، میزان به‌کارگیری و تراز فعالیت کاربران در استفاده از این شبکه‌ها افزایش می‌یابد، از برجستگی هویت فرهنگی و دینی نزد آن‌ها کاسته می‌شود و خوانش‌های فرهنگی و دینی نا هم‌گون را در آن‌ها افزایش می‌دهد. این یافته‌ها، گواه بر وجود فلسفه لیبرالیستی در این فضا است (قاسمی و هم‌کاران، ۱۳۹۱، ش ۴۲، ص ۳۶-۵).

فرهنگ لیبرالیستی چنان بر فضای مجازی موجود چیره گشته که به صورت بالقوه، در هر لحظه و با هر کلیک، این امکان وجود دارد که فرد وارد حوزه آسیب‌زای فضای

مجازی شود. برخی از اسناد بین‌المللی نیز بر آسیب‌های فزاینده این فضا صحه گذارده‌اند؛ در قطعنامه پایانی گردهمایی جهانی حمایت از کودکان در برابر سوء استفاده‌های جنسی در سال ۱۹۹۹ میلادی، آمده است:

هرچه اینترنت بیش‌تر گسترش یابد، کودکان بیش‌تر در معرض محتویات خطرناک آن قرار خواهند گرفت (اکبری و اکبری، ۱۳۹۰، ص ۱۶۳).
 تقویت ظرفیت‌های ارتباطی جدید در طرح نظام امامت - امت سایبری، می‌تواند از استحاله هویت، ارزش‌ها و میراث فرهنگی جهان اسلام جلوگیری کند.
 شماری از فهرست بلند فرصت‌های فرهنگی نظام امامت - امت سایبری عبارت‌اند از:

ترویج سبک زندگی دینی با ایجاد پلتفرم‌ها و اپلیکیشن‌های اسلامی مشترک.
بازمهندسی رسانه‌های اجتماعی بر اساس مبانی مشترک اسلامی.
تعریف و استخراج و ترویج کدهای اخلاقی اسلامی برای فضای مجازی (مثلاً کدهای اخلاقی حرفه‌ای، کدهای اخلاقی ویژه مراقبت والدین از کودکان).
ارائه استانداردهای دینی و اخلاقی فضای مجازی مطابق با اسلام.
آفرینش رسانه‌های ارزشی برای ترویج مبانی اسلام.
شبکه‌های اجتماعی حلال.
پالایش مشترک محتواهای ضد اسلامی در راستای فضای مجازی پاک (از جمله نفی محتوای پورن، اروتیک، محتوای ضد دین و محتوای نامناسب برای افراد نابالغ) با ابزارهای نوین هم‌چون هوش مصنوعی.
قدرت سازمان‌دهی و بسیج نیروها علیه منکرات و استکبار.
سرمایه‌گذاری مشترک در موتور جست‌وجوگر اسلامی کارآمد.
سرمایه‌گذاری مشترک در اینترنت اسلامی کودکان و نوجوانان.
ترویج حفظ محیط زیست کشورهای اسلامی.

از دیگر سو، پژوهش‌های میدانی حاکی از آن است که برخی از مسلمانان در نقاط دور دست در کشورهای زندگی می‌کنند که از کوچک‌ترین امکانات تعلیم و تربیت اسلامی برخوردار نیستند و حتی بدیهی‌ترین استانداردهای حقوق بشری از سوی دولت‌های متبوع آنان در نظر گرفته نمی‌شود. پر واضح است، پیوستن این گروه‌ها در فضای مجازی به نظام مطلوب سایبری، این اقلیت‌ها را از امکانات فرهنگی و آموزشی موجود برخوردار خواهد کرد (طباطبایی، ۱۳۹۹، ش ۹۸، ص ۱۶۶).

نتیجه‌گیری

به استثنای ناسیونالیست‌های افراطی، هیچ‌کس نمی‌تواند، انکار کند که حاکمیت دولت‌ها به صورتی که سابقاً مطلق تعریف می‌شد، نمی‌تواند تداوم داشته باشد. دولت‌های ملی، ازلی و مقدس نیستند و چندی است که در نظر و عمل از فرسایش حاکمیت ملی و به تبع آن دولت - ملت‌ها سخن به میان می‌رود. وحدت عقیدتی مهم‌ترین منبع نظام‌سازی و قدرت جهان اسلام است. ترسیم فضای مطالعاتی نو در بستر فضای مجازی و روی‌کرد مثبت و اثباتی به این منبع، آثار و پیامدهای سترگی برای انتقال از وضع موجود (دولت - ملت) به وضع مطلوب (امامت - امت) در عصر جهانی‌شدن دارد.

با قابلیت‌های ایجادشده در فضای مجازی؛ مانند فشردگی مکان و زمان که امکان طرحی نو از این نظام سیاسی اصیل را در فضای مجازی پدید آورده است، چالش‌هایی برای امکان نظام امامت - امت سایبری تصور می‌شود؛ مانند اختلاف در امامت امت سایبری، تعارض در اشکال حکومت ایده‌آل شیعه و اهل سنت، ناسازگاری نظام امامت - امت سایبری با نظام فعلی دولت - ملت در کشورهای اسلامی، حکمرانی بیگانگان بر فضای مجازی موجود و گم‌نامی کاربران در فضای مجازی؛ این چالش‌ها قابل رفع یا دفع هستند. در این راستا سازمان هم‌کاری اسلامی با توجه به وظایف ذاتی خود که در اساسنامه آن آمده است، نقش بنیادینی

خواهد داشت. از سوی دیگر، نظام امامت - امت سایبری فرصت‌های بی نظیری را در عرصه‌های اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و به ویژه شکوفایی فقه تقریب به ارمغان می‌آورد. دسته‌ای از این فرصت‌ها در فضای فیزیکی پدید می‌آید و گروهی دیگر در فضای مجازی.

یادداشت‌ها

1. William Ford Gibson.
2. Neuromancer.
3. Cybernetic.
4. Virtual Reality.
5. Physical Reality.

۶. آیه‌الله جوادی آملی عنوان کتاب خود را در «ولایت فقیه؛ ولایت فقاقت و عدالت» نام نهاده‌اند.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم.
۲. آجرلو، اسماعیل، حقوق کشورهای اسلامی، تهران: پژوهشکده شورای نگهبان، ۱۳۹۶.
۳. آشوری، داریوش، دانشنامه سیاسی، تهران: مروارید، ۱۳۷۳.
۴. ابادزی، عبدالرحیم، امام موسی صدر امید محرومان، تهران: انتشارات جوانه رشد، ۱۳۸۱.
۵. اکبری، ابوالقاسم و اکبری، مینا، آسیب‌شناسی اجتماعی، تهران: انتشارات رشد و توسعه، ۱۳۹۰.
۶. امام خمینی، سیدروح‌الله، صحیفه نور، ج ۲۱، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۸.
۷. باهنر، ناصر، «برنامه‌های دینی تلویزیون و دریافت مخاطبان (یک مطالعه تطبیقی پیرامون برنامه‌های اسلامی تلویزیون ایران و کلیسای الکترونیک)»، فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق ۷، ش ۱۶، زمستان ۱۳۸۱.

۸. بهشتی و دیگران، شناخت اسلام، تهران: بنیاد نشر آثار شهید بهشتی، نسخه پی دی اف، ۱۳۹۰.
۹. جعفری تبریزی، محمدتقی، تحقیق در دو نظام حقوق جهانی بشر از دیدگاه اسلام و غرب، تهران: دفتر خدمات حقوقی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۰.
۱۰. جمعی از نویسندگان، امت اسلامی (چالش‌ها، راه‌بردها) مجموعه مقالات بیست و دومین کنفرانس بین‌المللی وحدت اسلامی، محمد العاصی، مجمع تقریب مذاهب اسلامی، تهران: ۱۳۹۰.
۱۱. جمعی از نویسندگان، معارف کلامی شیعه (کلیات امامت)، قم: دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۳۹۳.
۱۲. خلیلیان، سیدخلیل، حقوق بین‌الملل اسلامی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۶.
۱۳. دانش‌پژوه، مصطفی، اسلام و حقوق بین‌الملل خصوصی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۶.
۱۴. دوران، بهزاد، هویت اجتماعی و فضای سایبرنتیک، تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۸۶.
۱۵. زرشناس، شهریار، مبانی نظری غرب مدرن، تهران: انتشارات صبح، ۱۳۸۷.
۱۶. ستوده، محمد و هم‌کاران، موانع و فرصت‌های هم‌گرایی در جهان اسلام، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۲.
۱۷. شریعتی، علی، امت و امامت، متن پی دی اف، ۱۳۴۸.
۱۸. شمس‌الدین، محمدمهدی، نظام حکومت و مدیریت در اسلام، ترجمه سید مرتضی آیه‌الله زاده شیرازی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران: ۱۳۷۵.
۱۹. شهرستانی، عبدالکریم، نه‌ایة الاقدام فی علم الکلام، قاهره: مکتب الثقافة الدینیة، ۱۴۳۰ق.
۲۰. طباطبایی، سیدعلیرضا، «امکان‌سنجی نظام امامت - امت در فضای مجازی»، فصلنامه حکومت اسلامی، ش ۹۸، زمستان ۱۳۹۹.
۲۱. طباطبایی، سیدعلیرضا، «حکمرانی فضای مجازی و قاعده نفی سبیل با تأکید بر بایسته‌های نظام جمهوری اسلامی ایران»، دو فصلنامه معرفت سیاسی، ش ۲۰، پاییز و زمستان ۱۳۹۷.

۲۲. طباطبائی، سیدعلیرضا، قواعد فقهی پالایش فضای مجازی در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران، رساله دکتری، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۶.
۲۳. عاملی، سیدسعیدرضا، مطالعات جهانی شدن (دوفضایی شدن‌ها و دوج جهانی شدن‌ها)، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۹۵.
۲۴. فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله، اللوامع الاهیة فی المباحث الکلامیة، قم: مجمع الفکر الاسلامی، ۱۳۸۳.
۲۵. قاسمی، محمدعلی، «دیالکتیک امامت و امت در آراء امام خمینی»، فصلنامه مطالعات راه‌بردی، سال سیزدهم، ش ۳، پاییز ۱۳۸۹.
۲۶. قاسمی، وحید؛ عدلی‌پور، صمد و کیان‌پور، مسعود، «تعامل در فضای مجازی شبکه‌های اجتماعی اینترنتی و تأثیر آن بر هویت دینی جوانان»، دو فصلنامه دین و ارتباطات، سال نوزدهم، ش ۴۲، ۱۳۹۱.
۲۷. کیان‌خواه، احسان و علوی وفا، سعید، مجموعه مقالات نخستین همایش ملی دفاع سایبری، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی، ج ۲، ۱۳۹۱.
۲۸. لاری سامووار؛ لیزاستفانی و ریچارد پورتر، ارتباط بین فرهنگ‌ها، ترجمه غلامرضا کیانی و سیداکبر میرحسینی، تهران: نشر باز، ۱۳۷۹.
۲۹. مشیرزاده، حمیرا، تحول در نظریه‌های روابط بین‌الملل، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۸.
۳۰. مصاحبه نگارنده با محمدحسین بهرامی، رئیس مرکز تحقیقات کامپیوتری اسلامی نور، فروردین ۱۴۰۰.
۳۱. منتظری، حسینعلی، دراسات فی ولایة الفقیه، ج ۱، قم: مرکز العالمی للدراسات الإسلامیة، ۱۴۰۸ق.
۳۲. نقیب‌زاده، احمد، تاریخ دیپلماسی و روابط بین‌الملل از وستفالی تا امروز، تهران: نشر قومس، ۱۳۸۷.
۳۳. سیف‌زاده، سیدحسین، ماهیت سیاست‌گذاری خارجی، تهران: نشر قومس، ۱۳۷۴.
34. Tabatabaei, Seyed Alireza, "Situational Prevention Policy on Cyber Crime within the Framework of Clark's Techniques with Emphasis on the Legal Systems of Iran and India" **Freedom of Speech and Expression**, Progressive Education Society's, the 19(1) a, 2018.

35. <https://www.mersadcass.com> (تسخیری، محمدعلی، ۱۳۹۳).
36. <http://www.defence.gov>.
37. <https://www.cnbc.com/2018/9/20/eric>.
38. www.majazi.ir.
39. <https://oic-oic.org>.
40. <https://en.unesco.org>.
41. <https://www.tasnimnews.com>.